РЕЦЕНЗІЇ

Олександр Астаф'єв, професор (Київ),
Анна Табакова, викладач (Бердянськ)

На гранях культур

(Елліна Циховська. Творчість Леопольда Стаффа як простір інтертексту. – Донецьк: Ландох-XXI, 2001. – 344 с.)

Дослідниця поставила собі за мету реабілітувати й адекватно, відповідно до вимог сучасної науки, прочитати й інтерпретувати під компаративним кутом зору специфіку творів Л.Стаффа в освоєнні часу і простору. Адже його твори, як і вся література загалом (нарівні з музикою, пантомімою, танцем, постановочною режисурою), належать до мистецтв, образи яких мають часову протяжність і жорстко організовані у часі сприймання. Навіть детальний опис нерухомих предметів у підрозділі «Музей речей – символ гармонії (Л.Стаффа та Ю.Тувім) розрахований на те, що описані локалізовані у просторі предмети ніби весь час «зіштовхуються» із послідовністю мови у часі.

Просторові уявлення присутні майже в усіх текстах поета. На відміну від скульптури і живопису тут вони не мають чуттєвої достовірності, матеріальної щільності і наочності, вони побічні і сприймаються асоціативно, звідси настанова Л.Стаффа освоювати реальність у часовій протяжності. У його творах помітна більша конкретність часових начал, а не просторових, у складі використаних монологів і діалогів зображений час і час сприймання менш-більш збігаються, а сцени драматичних творів (як і подібні до них епізоди у оповідних жанрах) фіксують час з прямою, безпосередньою достовірністю.

Е.Циховська прагне простежити пронизаність творів Л.Стаффа часовими і просторовими уявленнями, безконечно різноманітними і глибоко значущими. Простір в окремих художніх творах Л.Стаффа та в творчості інших письменників Польщі досліджували Б. Вжосек-Можинська, В. Крайка, І. Дембінська-Павелець, М. Нешчежевська, М. Клімчак, В. Кшенжек-Брильова. Цікаві підходи до інтерпретації часопростору помітні в

літературознавстві (К.Бартошинський), соціології (Б. Яловецький), культурології (К.-Д. Шатравський, І. Буковська-Флоренська), релігієзнавстві (С. Чарновський), фольклористиці (Я. Адамовський), міфології (Р. Пшибильський).

Літературознавців, слушно підкреслює Е.Циховська, цікавлять роль і значення простору, його семіотика (назва, атрибутика, опозиції натура-культура, село-місто), типологія (сакральний-профанний), символіка, способи вираження (безпосередній-опосередкований), види формування (аморфний-структурний, відкритий-закритий, панорамний-фрагментарний, статичний-динамічний, пасивний-активний, історичний, універсальний). У їхніх працях розглянуто питання генетично-контактного та зіставно-типологічного підходів, категорії «вплив», «рецепція», «трансформація», «традиція», проблеми перекладу, тематології і генологічного рівня компаративістики. В той же час обійдено увагою проблеми успішності (і неуспішності) художньої комунікації, національно-лінгвокультурного співжиття і різниці національних свідомостей комунікантів, комунікативної і структурної єдності текстів і часовопросторових континуумів, текстотвірних категорій, компонентів і елементів, моделей сприймання тексту і «проблемних» зон комунікативного акту, концептів художнього часопростору, фрейм-структур, кодів і еталонів художньої свідомості.

Літературознавець здійснює компаративне висвітлення доробку Л. Стаффа в його часопросторовому континуумі, типологічних сходжень та образних аналогій із творами Ш. Бодлера, П. Верлена, А. Рембо, С. Малларме, М. Метерлінка, К. Гамсуна, М. Коцюбинського, М. Рильського, Є. Маланюка. Базовою для дослідження Е.Циховської є презумпція інтертекстуальності, бо вона фіксує залежність часопростору Л. Стаффа від зовнішніх контекстів – впливів ніцшеанства, франциscанізму, руссоїзму.

Дослідниця прагне розв’язати конкретні завдання: 1) окреслити й класифікувати найвиразніші часопросторові площини творчості Л. Стаффа; 2) проаналізувати його прийоми і засоби формування часопросторових параметрів; 3) осмислити творчість польського митця в контексті загальнокультурних, філософських та літературних універсалій; 4) систематизувати точки

еквівалентності поезій Л. Стаффа з літературою інших країн; 5) увиразнити роль Львова у формуванні європоцентризму письменника; 6) розкрити зовнішній контекст авторського дискурсу, генетично-контактні зв'язки та форми міжлітературної рецепції (впливи, образні аналогії, ремінісценції, переклади); 7) здійснити компаративний аналіз творів Л. Стаффа і текстів інших митців.

Об'єктом дослідження виступають сімнадцять поетичних збірок Л. Стаффа («Sny o potędze», «Dzień duszy», «Ptakom niebieskim», «Gałąź kwitnąca», «Uśmiechy godzin», «W cieniu miecza», «Łabędź i lira», «Tęcza łez i krwi», «Ścieżki polne», «Sowim piórem», «Żywiąc się w locie», «Ucho igielne», «Wysokie drzewa», «Barwa miodu», «Martwa pogoda», «Wiklina», «Dziewięć muz»), окремі твори М. Метерлінка, К. Гамсуна, новели М. Коцюбинського, вірші Ш. Бодлера, П. Верлена, А. Рембо, С. Малларме, вірші українських поетів початку ХХ ст., за потребою до аналізу залучаються тексти Х.-Л. Борхеса, Г.-Г. Маркеса, А. Стріндберга, Новаліса, О. Памука, В. Короленка, А. Платонова, Ю. Олеши, Гі де Мопасана, Ж.-П. Сартра, Стендаля, А. Чехова, вірші В. Вітмена, Я. Кохановського, А. Міцкевича, К. Тетмайєра.

Предмет наукового дослідження Е.Циховська формулює так: «специфіка часопросторової організації творчості Л. Стаффа, типологічні збіги та контактні зв'язки, представлені *синхронними* відношеннями (Л. Стафф – М. Коцюбинський, а також Я. Каспрович, Т. Ружевич, Ю. Тувім); *несинхронними* (звернення до античних, біблійних та загалом культурних мотивів, до творчості Леонарда да Вінчі, Бенвенуто Челліні, Марка Аврелія); *безпосередніми* (Л. Стафф – Ф. Ніцше, М. Рильський – Ф. Ніцше)».

Незважаючи на національну ідентичність культури та специфічну мовну картину світу, культури не мають «власної території», бо «культура лише в очах іншої культури розкриває себе повніше і глибше» (М.Бахтин). І кожна література, яка входить до світової скарбниці, здатна «подивитися на себе збоку», бути «амбівалентною» (М.Біблер).

Тут Е.Циховська бачить дві проблеми: діалог у літературі і діалог літератур. Щодо першої, то на прикладі детального аналізу творів Л.Стаффа вона переконливо показує широке інтертекстуальне поле його думок, відкритість духовного досвіду минулого. Наступна проблема – це проблема діалогу літератур,

зокрема польської і французької, польської і української, польської і російської та ін., специфіка діалогу, здійснюваного, звісно, за допомогою текстів, своєрідних висловлювань, уявлень, концепцій світу і його образів. Звісно, самі по собі образи не можуть організувати діалогу. Це поки що павутина, переплетення «мертвих слідів» (Р.Барт), залишених у знаковому матеріалі живими мовними процесами і смислопокладання. Щоб тексти породили діалог, необхідно «воскресити» їх у мовному акті, свідомості реципієнта. Так, «перетворившись» у контексті іншої свідомості, але залишаючись ідентичними у своїй комунікативній подієвості» (В.Тюпа), текст Л.Стаффа утворює дискурс як взаємонакладання мови і мовлення, тексту і його версії, квазітексту, який створюється у свідомості реципієнта.

В аспекті теоретико-методологічних пошуків Е.Циховська використовує досвід філософії діалогізму (праці К.О.Апеля, М.Бахтіна, М.Бубера, Ю.Габермаса, Ю.Крістевої, Е.Левінаса, Ю.Лотмана, П.Рікера), структурно-семіотичної школи (дослідження Р.Барта, Е.Бюіссана, Ж.Дерріда, Я.Мукаржовського, Ц.Тодорова, Р.Якобсона та ін.), ідеї герменевтики, рецептивної та феноменологічної естетики і психоаналізу, тематологічного, типологічного та інтерпретаційного методів аналізу, спирається на результати провідних українських і зарубіжних компаративістів і теоретиків сатири. Вона максимально враховує результати досліджень польських, українських та зарубіжних науковців, присвячених категоріям простору та часу: М. Бахтіна, М. Гловінського, Р. Інгардена, Н. Копистянської, Д. Ліхачова, Ю. Лотмана, Е. Реверс, В. Топорова, Й.-Ф. Туана та ін. Особливу увагу зосереджено на концепціях Ж. Бодрійяра, П. Валері, М. Епштейна, Ж. Женетта, Е. Кассірера, П. Рікьора, К.-Г. Юнґа, О. Шпенглера та ін. Окреме значення мають дослідження творчого та життєвого шляхів Л. Стаффа І. Мачеєвської, Є. Квятковського, В. Мадиди, М. Шчот, Ю. Булаховської, Н. Богомолової.

Окремо слід сказати про новизну дослідження. Вперше в українському і польському літературознавстві вибудовано цілісну часопросторову картину доробку Л.Стаффа; розглянуто поетичний, драматургічний, перекладацький спадок в інтертекстуальних взаємозв'язках; творчість поета прочитано через нову теоретичну базу в світлі інтердисциплінарних естетико-філософських

концепцій; зосереджено увагу на відкритості його текстів до різних за епохою та зорієнтовністю літературних, філософських, мистецьких постатей, напрямів, угрупувань; поглиблено й переосмислено аналіз найвиразніших мотивів та особливостей поетики Л. Стаффа. Запропоновано типологію жіночого образу, окреслено його міфологічно-язичницький та християнський типажі залежно від горизонту очікування чоловіка як головного героя тексту. У модусі часопростору розглянуто такі явища, як сугестія, синестезія, утопія, ідеальний герой, «внутрішнє–зовнішнє» й інші феномени порівняльної поетики; визначено роль перекладу як чинника інтертексту.

Теоретичне значення отриманих результатів полягає в тому, що їх можна покласти в основу класифікації часопростору творів різних митців. Крім того, монографія розширює набутки сучасної компаративістики, порушуючи проблеми міжкультурної художньої комунікації польської, української, французької, бельгійської, норвезької літератур. Робота проектує потенціал горизонтів майбутніх компаративних досліджень творчості Л. Стаффа, подає систематизований каталог-покажчик митців-контактерів, з якими спілкувався поет через перекладацтво та епістолярій.

У першому розділі «Біографічний часопростір тексту» розкрито безпосередню взаємозалежність творчості Л. Стаффа від його життєпису; сформульовано основні засади біографічної мотивації художнього світу митця. Тут переконливо прокоментовано образи біографічного часу у творах (дитинство, юність, зрілість, старість), історичного (характеристики зміни епох і поколінь, крупних подій у житті суспільства), космічного (уявлення про вічність і вселенську історію), календарного (зміна пір року, буднів і свят), добового (день і ніч, ранок і вечір), а також уявлення про рух і непорушність, про співвіднесеність минулого, теперішнього і майбутнього. Е.Циховська переконливо ілюструє відому тезу Д.Лихачова: від епохи до епохи, у міру того, як стають ширшими і глибшими уявлення про змінюваність світу, образи часу набувають у літературі все більшої значущості, письменники ясніше і напруженіше усвідомлюють, повніше фіксують «різноманітність форм руху», «оволодіваючи світом у його часових вимірах».

У творах Л.Стаффа присутні різнопланові просторові картини, образи простору замкнутого і відкритого, земного і космічного, реально видимого і уявлюваного, уявлення про предметність близьку і віддалену. У підрозділах «Від біографічного методу Ш. Сент-Бева до біографічних модальностей», «Музей речей – символ гармонії (Л. Стафф та Ю. Тувім)», «Образ Alma mater у творчості Л. Стаффа», «Рецепція Львова», «Харківські рефлексії: війна як абсурд», «Утопія острова: капрійські враження Л. Стаффа і М. Коцюбинського» розгорнуто думку Ю.Лотмана про «мову просторових уявлень», художню значущість просторових часів, скерованого простору, побутового і фантастичного, замкнутого і відкритого.

Дослідниця вказує на двоїстий характер фіксації часу і простору в літературних творах: 1) вони подаються у вигляді мотивів і лейтмотивів (переважно в ліриці), які нерідко набувають символічного значення і маніфестують ту або іншу картину світу; 2) вони складають основу сюжетів творів. Е.Циховська доходить висновку, що ностальгія за періодом дитинства як міфу про втрачений рай реалізується у Л. Стаффа через традиційну для митців сублімацію – заміщення втраченої ланки написанням віршів про цей період, через енантіодромію – віру польського поета в незворотність процесів, призводить до сприймання дитинства як можливого повернення до нього, а також до зосередженості на речах родинного будинку, які формують символярій музею.

У другому розділі «Інтертекстуальний часопростір тексту» підкреслено, що проблемою часопростору творів Л.Стаффа тісно пов′язана ще одна проблема – «тексту у тексті». У багатьох його творах демонструються цілком, або частково інші художні чи, скажімо, наукові твори, їх місце і функції у художньому світі того чи іншого твору вимагають пильнішої уваги. Інколи такі «інкорпорації» можуть бути предметом створюваного художнього світу.

Це свого роду упізнавальні знаки, що подають інформацію про характер даного світу (або його фрагмента), його ціннісно-природний (чи штучний) статус, а також про персонажів (їх настрій, ідеали, характер тощо). Вони можуть виступати у ролі відкритих або прихованих моделей світу, що інтерпретується для читача, або ж ситуації, у якій задіяні персонажі. Певна річ, такі твори мали б

легко розпізнаватися, зразу ж відсилати читача до конотацій та інтерпретацій, що стоять за ними.

Цей комплекс проблем дослідниця розглядає у підрозділах «Переклад як чинник інтертексту», «Екфраза: колізія відчуженої сутності», «Тематичний комплекс природа/цивілізація», «Сугестія як мова несвідомого» (Л.Стафф і П.Верлен), «Тематичний комплекс природа – цивілізація», «Руссоїзм/францисканізм та орієнталізм», «Семіотика інтерактивності (Л.Стафф – М.Метерлінк), «Ідеальний герой в лірици Л. Стаффа та в українській еміграційній поезії», «Концепт надлюдини: трансформації образу коваля». Е.Циховська наголошує, що у випадках, коли текст допускає в принципі відкриту кількість інтерпретацій, механізм, що його кодує, хоч і мислиться як закрите на окремих рівнях, у цілому принципово відкритий. Отже, і в цьому зв′язку текст і мова переставлені. Текст дається колективу раніше, ніж мова, і мова «вираховується» з тексту.

У третьому розділі «Семантичний часопростір» дешифровано проблемні координати поетичної мови Л. Стаффа. Тут розглянуто проблеми: континуум жінки: збіг протилежностей, синестетичні синтаґми Л. Стаффа та французьких символістів, рецентивізм як діалог з українською поезією ХХ ст., «сутінки» – парадокс аксіологічного часу, семіотика мовчання/голосу (Л. Стафф і М. Метерлінк), оніричні візії як засіб творення дійсності, язичницькі та християнські символи. Е.Циховська доходить висновку, що тексти письменника містять у собі мемофонд попередників: як перегуки з творами інших, так і витвори візуальних мистецтв, – інтертекстуальні та інтермедіальні аспекти, що формують поняття «міжсеміотичних відношень» (В. Вольф). І хоча існують дослідження, де інтермедіальність складає частину інтертекстуальності, проте це різні сфери, зокрема Ю. Мюллер розмежовує їх за принципом інтертекстуальності як взаємодії вербальних текстів, та інтермедіальності – як кореляції медіа-каналів. На її думку, інтертекстуальність й екфразу передусім споріднює те, що це різновиди емоційної реакції письменника на попередні, наявні тексти-донори. Основу екфрази й інтертексту складає діалог автора зі своїм попередником, творцем оригіналу, а також тлумачення прототексту. Для Л. Стаффа як знавця мистецтва екфраза схожа своїми рисами до засобу довільного компонування –

«вкраденого об’єкта» (зумовлює вставку в твори текстів афіш, рекламних оголошень, написів тощо), або до симулякра, виступаючи органічним елементом творчості.